

ARKEOLOGI PÅ GOTLAND 2

Tillbakablickar och nya forskningsrön

Aktuell forskning presenterad vid ett symposium den 29 september – 1 oktober 2016
Arrangerat i ett samarbete mellan Uppsala universitet och Gotlands museum

Redaktörer: Paul Wallin och Helene Martinsson-Wallin

Redaktionskommittee: Sabine Sten och Per Widerström

2017

ISBN: 978-91-88759-03-0

© 2017 Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet & Gotlands Museum

Omslagsbild (framsidan): Hänge funnet vid utgrävningar sommaren 2013 vid bildstenarna i Buttle Änge. Hängets storlek är 48 x 42 x 2 mm och består av kopparlegering, är ornerad på ena sidan och dateras till yngre järnåldern.

Foto: Gustav Malmberg

Omslagsbild (baksidan): Romersk silverdenar med kejsare Septimius Severus i profil präglad ca 197 e.Kr., funnen vid norra ingången i husgrunden Buttle Raä 43:1, beläget på ängset vid bildstenarna.

Foto: Gustav Malmberg

Innehållsförteckning

Förord

Paul Wallin och Helene Martinsson-Wallin 1

Arkeologi på Gotland - några minnen och reflektioner

Gustaf Trotzig 3

Ett återbesök i Stora Förvar och en ny bild av mesolitikum på Gotland

Jan Apel & Jan Storå 9

Vad kan arkeologiska skelett berätta om hälsan
förr i tiden?

Sabine Sten 21

Gotland f.Kr. – En konfliktarkeologisk odysseé

Anders Bornfalk Back 33

DNA-analys av arkeologiska material

Magdalena Fraser, Helena Malmström, Jan Storå, Emma Svensson 43

Populationsgenetiska mönster på Gotland under Mesolitikum.

-En studie av Gotlands första invånare

Emma Svensson & Magdalena Fraser 53

Populationsgenetiska mönster på Gotland under Neolitikum

-Trattbägarkulturen och Gotlands äldsta monument, en tvärvetenskaplig fallstudie

Magdalena Fraser 67

Populationsgenetiska mönster på Gotland under Neolitikum.

-Den gropkeramiska kulturen

Helena Malmström 81

Tidigneolitikum på Gotland: Nya rön med keramikstudier i blickfånget

Helene Martinsson-Wallin och Erika Lidman 89

Förändringar, aktiviteter och ben:
Utvecklingen av den groppkeramiska lokalen Ajvide på Gotland
Alexander Sjöstrand 99

Djurhanteringen på Ajvide: En osteologisk undersökning av förekomsten av arter
och hantering av ben från olika områden av Ajvideloken
Anders Gustavsson 107

Analys och tolkningar av begravningspraktiker hos mellanneolitisk
gropkeramisk kultur på Gotland: Med Ajvideloken i fokus
Paul Wallin 117

Gotlands mellanneolitiska hybridkultur (stridsyxekultur)
Erik Palmgren 129

Bronsålderns bosättningsområden och boplatser på Gotland
Gunilla Runesson 137

Bronsåldersrösen på Gotland: Monumentens biografi
Helene Martinsson-Wallin 147

Skeppssättningar och ett maritimt nätverk i Östersjön under yngre bronsålder
Joakim Wehlin 161

Delar av ett landskap.
Om åkerbruk, gravfältsbildning och järnframställning
under förromersk järnålder på Gotland
Anna Arnberg 175

Gårdar, byar och social struktur på Gotland under järnålder och medeltid
Gustaf Svedjemo 183

Arkeologiska undersökningar av bildstensplats
och stengrundshus vid Buttle Änge, Gotland
Alexander Andreeff 191

Bronsmasken från Hellvi
Neil Price och Per Widerström 199

Väktare i graven
Berit Sigvallius 209

Runbruk på Östersjöns öar: Öland, Gotland och Bornholm
Laila Kitzler Åhfeldt 215

Land, arv och silver – Gotlands depåfynd i ett nytt ljus
Jörn Staecker 223

Början på slutet – Gandarveskatten ca 1060
Kenneth Jonsson 231

Romaprojektet. Om det gotländska alltinget och dess mötesplats
Majvor Östergren 237

Från kust till kust – Gjuterifynden från Stora Förvar och Stora Karlsös roll i vikingatida fjärrhandel
Ny Björn Gustafsson 243

Begravningar, bebyggelse och begravd bebyggelse:
Långtidsperspektiv på Silte kyrka och socken, ca 1000-1400 e.Kr.
Adam Hultberg & Victor Niels Love Melander 253

Visby före 1288 – tätort, fältslag eller vad?
Nils Blomkvist 265

De begravda vid Korsbetningen: Individperspektiv på skelett från 1361
Petter Åkeson 275

Kött, mat, sopor och avfall i det medeltida Visby
Gustav Malmborg 285

Hur påverkar nedbrytningsfaktorer arkeologisk osteoporosforskning?
Caroline Ytterman, Ulrika Brynnel, Tom Sandström, Sabine Sten 295

Gotländska lanthamnar och fiskelägen:
Kustbrukets sociopolitiska betydelse under hög- och senmedeltid
Peter d'Agnan 303

"..skall warden till Skräck och warnagel och sigh till wällförtjent straff uphängias här"
Per Widerström 315

Författare och kontaktuppgifter

Peter d'Agnan (info@chab.se)
Alexander Andreeff (alexander.andreeff@arkeologi.uu.se)
Jan Apel (jan.apel@ark.lu.se)
Anna Arnberg (Anna.Arnberg@kmm.se)
Nils Blomkvist (nilsblomkvist@outlook.com)
Anders Bornfalk Back (anders.bornfalk.back@gmail.com)
Ulrika Brynnel (ulrika.brynnel@gmail.com)
Magdalena Fraser (magdalena.fraser@arkeologi.uu.se)
Ny Björn Gustafsson (nybjorgustafsson@gmail.com)
Anders Gustavsson (andgus88@gmail.com)
Adam Hultberg (abc.hultberg@gmail.com)
Kenneth Jonsson (kenneth.jonsson@ark.su.se)
Laila Kitzler Åhfeldt (laila.kitzler.afeldt@raa.se)
Erika Lidman (erikaelidman@gmail.com)
Gustav Malmberg (gustav.malmberg@arkeologi.uu.se)
Helena Malmström (Helena.Malmström@ebc.uu.se)
Helene Martinsson-Wallin (helene.martinsson-wallin@arkeologi.uu.se)
Victor Niels Love Melander (victor.melander@anu.edu.au)
Erik Palmgren (erik14.palmgren@gmail.com)
Neil Price (neil.price@arkeologi.uu.se)
Gunilla Runesson (gunilla.runesson@arkeologi.uu.se)
Tom Sandström (tom.sandstrom@raa.se)
Berit Sigvallius (berit.sigvallius@gmail.com)
Alexander Sjöstrand (alexander.sjostrand@arkeologi.uu.se)
Jörn Staecker (joern.staecker@uni-tuebingen.de)
Sabine Sten (sabine.sten@arkeologi.uu.se)
Jan Stora (jan.stora@ofl.su.se)
Gustaf Svedjemo (gustaf.svedjemo@arkeologi.uu.se)
Emma Svensson (Emma.Svensson@ebc.uu.se)
Gustaf Trotzig (gustaf.trotzig@comhem.se)
Paul Wallin (paul.wallin@arkeologi.uu.se)
Joakim Wehlin (Joakim.Wehlin@dalarnasmuseum.se)
Per Widerström (per.widerstrom@gotlandsmuseum.se)
Caroline Ytterman (caroline.ytterman@gmail.com)
Petter Åkeson (petterakeson@hotmail.com)
Majvor Östergren (majvor.ostergren@comhem.se)

Gotländska lanthamnar och fiskelägen: Kustbrukets sociopolitiska betydelse under hög- och senmedeltid

Peter d'Agnan

Prolog

Följande artikel är en utveckling av de senaste årens föreläsningar jag givit vid Uppsala Universitet Campus Gotland, Sjöhistoriska museet, Södertörns Högskola, Västerviks museum samt Marinmuseum Karlskrona och sammanfattar Hamn & fiskelägesprojektets forskningsresultat mellan åren 2008-2016. Föreläsningarna byggde på de tidigare publicerade resultaten (som här delvis återges i urval) samt arkeologiska undersökningsrapporter som kompletterar studien med de senaste årens resultat. Det skall påpekas att som inom all vetenskaplig forskning har den givit fler frågor än svar, vilket resulterade i att både problemformulering och avgränsning utvecklats genom åren (d'Agnan 2009, 2010a, 2010b, 2012a, 2012b, 2012c, 2014, 2015, 2017).

Inledning och problemformulering

För att komma till och från en ö måste kusten angöras. För att människor därefter lyckosamt skall kunna leva måste en självförsörjning fungera som på öar ofta baseras på fiske. Dock är även ett system för handel och kontakt med omvärlden avgörande för att samhället skall kunna frodas och utvecklas i takt med samtiden. Det har gotlänningarna alltid haft och dessutom mytomspunnet för alltid blivit ihåggkomna för det med vikingarna i åtanke. Kustbruket berör flera element men kan sammanfattas med transport, handel och föda. Dessa sociopolitiska frågor har alltid debatterats i den arkeologiska forskningen. Just vikingatid och tidig medeltid har på Gotland tjänstfullt behandlats av Carlsson (1987, 1998, 1999a, 1999b, 2011). Men vad har vi för kunskaper kring kust-

bruket under hög- och senmedeltid? Vad vet vi om enskilda hamnar och fiskelägen på landsbygden, deras betydelse för samhällsutvecklingen och deras förhållande mellan staden Visbys och landsbygdens handel?

Öns medeltida samhällsutveckling samt bakomliggande orsaker har debatterats i decennier inom såväl historia som arkeologi med en koncentration till Visby som ofta framhävts som den centrala orten för handeln på Gotland. Merparten av diskussionen har dock baserats på skriftliga källor samt tolkningen av dem varför det enligt min mening finns fog att ställa detta på sin kant. Det trycker Siltberg också på och menar att lanthamnarna troligen spelat en större roll än tidigare antaget. Andrén nämner vidare något som också påpekats tidigare, nämligen faktum att flera medeltida handelsavtal inte ens nämner Visby, utan i själva verket "kusten/stranden" vilken troligen inkluderat både Visby och lanthamnarna. Detta kan också gestaltas i att Visby på 1290-talet även ibland kallats för "staden Gotland" (Westholm 1989; Yrwing 1986, 1978; Lindquist 1984: 148; Swahnström 1984; Siltberg 2010: 355; Andrén, 2011: 67, 70).

Vad gäller fisket i sig noteras att ungefär hälften av kalenderårets dagar under medeltiden varit fastedagar då kött inte äts. Fisken blev därför en av de största och viktigaste handelsvarorna runt Östersjön vilket gör fisket avgörande för Gotlands utveckling under denna period. Kustbruket berör alltså även Gotlands del i europeiseringsprocessen. Denna omfattande fiskhandel har tidigare inte utvecklats i debatten.

För att återgå till frågan om kunskapsläget är att man

genom arkivalt material har känt till platserna då vi till och med har ögonblicksskildringar från flera av dem. Fornlämningarna i landskapet vet vi dock mycket litet om. En överblick i fornminnesregistret skvallrar om att merparten inte varit registrerade före den här studiens genomförande. Med denna forskning har jag gjort tillägg till debatten med konkret arkeologiskt material och försökt visa att det inte bara saknats stora betydande bitar, utan till och med delar av ramen till hela pusslet.

Avgränsning och upplägg

Avgränsningen i tid och rum har varit hög- och senmedeltid (ungefärligen 1250-1550) samt Gotlands havskust. Anledningen till periodvalet var framförallt för att kunna tangera och fortsätta på Carlssons forskning. Projektet har delats upp i tre faser. Den första fasen var förstudien baserad på arkivalt material samt fältinventering. Den andra fasen bestod av en pilotstudie, en urvald kustremsa där flera fornlämnings typer provundersöktes för att verifiera eller falsifiera förstudiens problemformuleringar. Den tredje fasen är fallstudier med mer ingående arkeologiska undersökningar av flera fornlämningar för att utreda särskilda frågeställningar kring fornlämnings typerna.

Västergarns hamn medtogs inte i studien dels för att hamnen redan tidigare debatterats livligt och varit ämne för flera arkeologiska undersökningar, och dels för att den snarare bör benämnas som en urbanisering med både stadsmur, kastal och kyrka likt Visby och därför bör behandlas separat.

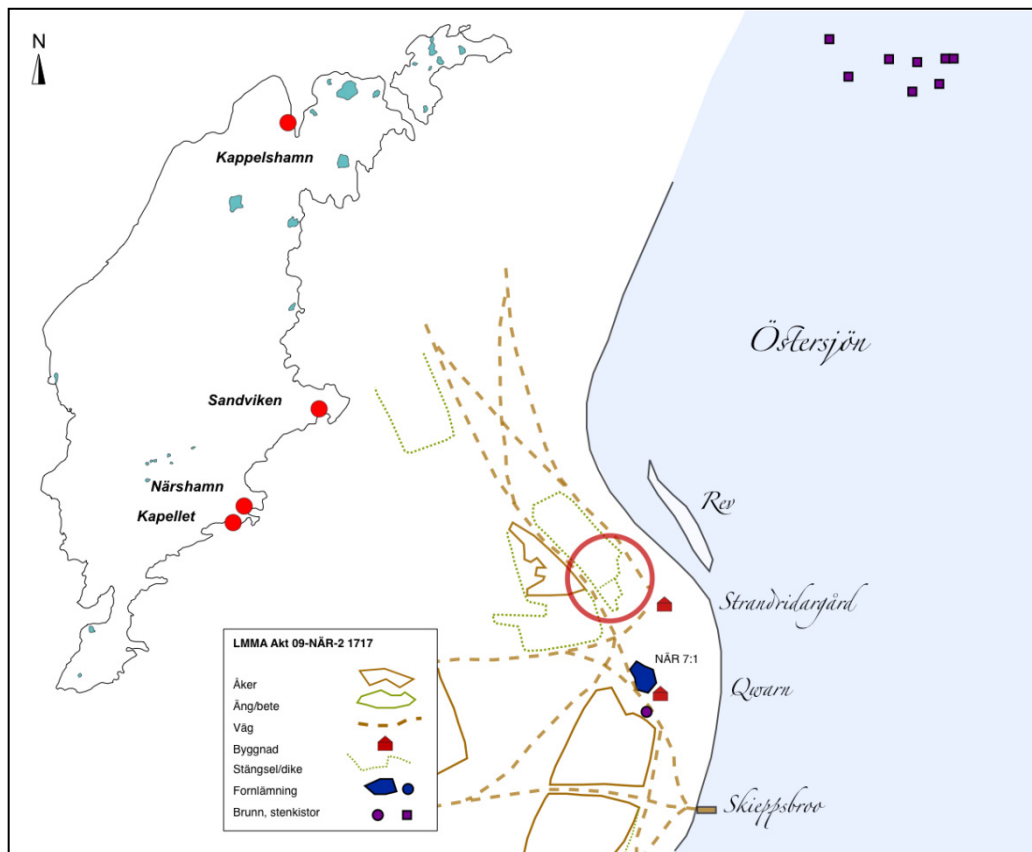
Här skall också skillnaden mellan lanthamn och fiskeläge definieras, även om de ibland kan vara svåra att separera och självklart förekom variationer av olika slag och säkerligen förekom både handel och fiske på båda. Lanthamnarna var troligen fem till åtta stycken och tämligen jämt fördelade över ön i skyddade lägen som exempelvis vikar med lugnt vatten. Med viss bebyggelse och särskiljning från urbaniseringen Visby och Västergarn, fungerade de huvudsakligen som baser för olika typer av handel under sommarhalvåret på ön. Fiskelägena med små bodar där småbåtar landades direkt på stranden

utgjorde baser för havsfisket som mestadels företogs under vinterhalvåret. De var utspridda längs hela öns kust och låg ofta i direkt anslutning till öppet hav.

Forskningsöversikt

Forskningsfältet äldre hamnar och fiskelägen på Gotland har under nästan 140 år alstrat en rad publikationer. 1880 nämns det att vid Snäckhus i Vamlingbo fanns rester efter en gammal hamn. I samma publikation räknas också 45 fiskelägen upp som han bedömde vara öns äldsta utifrån namntyp (Säve 1880: 50, 97). Steffen berörde ämnet då han publicerade och diskuterade den äldsta kända hamnrätten på Gotland från 1639. Han drog även fram en rad andra historiska källor och pekade på hamnfogdar som varit stationerade på lanthamnarna i olika hamndistrikt och nämner flertal äldre fiskelägen (1932).

Floderus behandlade den vikingatida och tidigmedeltida hamnen vid Paviken i Västergarn. Munthe behandlade i en artikel tilläggsplatser med hamnar och länningar och pekade ut flera aspekter av ämnet som borde studeras närmare. Hansson sökte i början av 1960-talet efter vikingatida och tidigmedeltida hamnar på Gotland med hjälp av historiska källor och fosfatkartering (Floderus 1934; Munthe 1947: 45ff; Hansson 1967). 1972 tog Olsson upp Snäcknamnen och kopplade samman dem med ett tiotal vikingatida och tidigmedeltida hamnar. Även andra forskare har diskuterat snäcknamnen och hamnarna, t.ex. Hyenstrand (1989: 48f) och Kyhlberg (1991: 52f) använde dem i frågan om äldre distriktsindelningar på Gotland. Jönsson och Löthman redogjorde för 70-talets fornminnesinventering på Gotland och räknade upp en rad dittills okända fornlämningskategorier. Bland annat nämnde de båtlänningar och hamnanläggningar och efterlyste fördjupad forskning av övergivna äldre hamn- och fiskelägen (1978: 114-116). Lundström redogjorde undersökningar vid Paviken som påbörjats av Hansson och fullföljts av Lundström och Lamm (1981). 1985 återkom Olsson i Fornvännen med ett »SOS för äldre hamnar» där han behandlade flera vikingatida och tidigmedeltida hamnar. Under de senaste

Figur 1. Gotlandskartan visar de undersökta lokalerna som redovisas i artikeln och representerar studien väl. Kappelshamn och Kapellet skall betraktas som fiskelägen medan Sandviken och Närshamn med sina stenkistor tolkas som lanthamnar av större dignitet. Stora kartbilden är en renritning av skatteläggningsskattan från 1717 med Närshamn som exempel på hur en lanthamn varit situerad i landskapet med ankringsplats i en skyddad vik samt bebyggelsen innanför på stranden. Röda cirkeln visar var den medeltida aktivitetssytan varit belägen. Analyserar man landskapselementen skvallrar de kantiga formerna på äldre åkrar, staket och diken var bebyggelsen legat. Kontinuiteten bakåt i tiden kan spåras genom järnåldersgravfältet strax intill och visar tydlig på att hamnplatsen är starkt traditionsbunden. Skatteläggningsskattan visar också var hamnen låg under historisk tid (skeppsbro på kartan) och än idag finns en modern hamn längre söderut. Noteras skall att det på samtliga platser inom studien förutom vid Närshamn kunnat påvisas kapell och sakral närvaro. Det är möjligt att detta även funnits på Närshamn även om det mig veterligen inte finns några historiska belägg kvar för det. Illustration: förf.

decennierna har Carlsson varit den centrala forskaren i ämnet. 1987 beskrev han en pilotstudie för att få en samlad bild av hamnarna, och har därefter lett flera projekt kring området med omfattande fältinsatser, däribland undersökningarna av det vikingatida och tidigmedeltida Fröjel hamn (1987, 1998, 1999a+b, 2011). Siltberg har ur arkivalt perspektiv också speciellt belyst frågorna kring fisket, lanthamnarna kontra staden Visby (2001, 2010). Andrén nämner lanthamnarna och fiskelägena i sin arkeologiska guidebok om det medeltida Gotland (2011: 135-140).

Vad gäller arkeologiska undersökningar av hamnar med verksamhet under hög- och senmedeltid har endast Gamlehamn på Fårö, Västergarn och Visby undersökts (Edle 1935; Munthe 1942). Dito fiskelägen har endast undersökts i mycket ringa omfattning av Carlsson. I Färs-viken, Östergarn utfördes fosfatkartering, metallsökning och mindre provgröpar. Vid Hörte i Burs har utförts schaktövervakning och metallkartering. I Sunde gjordes metallsökning och provgrävningar vid Rivet och Bars-hage fiskelägen där jag deltog i fältarbetet. Vid en provundersökning 1988 (rapport saknas) vid Överstekvarn i Lummelunda sn påträffades anläggningar som tolkades vara relaterade med fiske (Carlsson 2005, 2007, 2008).

Historieanknytning

De tidigare upptagna sociopolitiska frågorna är en spegling av den pågående samhällsutveckling som under hög- och senmedeltiden varit både händelserik och bitvis stormig på Gotland. För att kunna sätta utvecklingen i sitt kontext uppmanar jag läsaren att göra en djupare inblick i Gotlands medeltidshistoria. Här görs på grund av utrymmesskäl endast en förenklad sammanfattning för att få en överblick över vad som satt spår på ön.

Gotland har ända fram till 1300-talet varit ett självstyrt eget tributland utan någon större kontroll av Sveakungarna. Gutalagen nedskrivna på 1220-talet reglerade ön. Administrativt styrdes ön internt av Gutnalinget, ett gemensamt ting för hela Gotland som då var uppdelat i sex settingar för den militära organisationen samt tre tredingar med sammanlagt 20 olika mindre ting. Tingen

styrdes av domare medan Gutnalinget leddes av en landsdomare. Inte ens den kyrkliga organisationen hade något större inflytande över Gotland som under mitten av 1100-talet hörde till Linköpings stift. Biskoparna fick dock ändå rätt att besöka ön var tredje år. På 1200-talet betalade Gotland en tribut samt hade plikt att tjänstgöra i sjökrigståg mot en tullfrihet i svenska hamnar samt kunde söka skydd hos sveakungen. 1288 rasar ett inbördeskrig mellan Visbys borgare och landsbygdens bönder vars bakgrund har med handelsfriheten att göra. Visbys ringmur byggs i samband med detta händelseförlopp. Visby styrdes därefter under egen lag och under eget sigill efter 1288. Mot 1200-talets slut och 1300-talets början försökte de Svenska kungarna att öka skatteintäkterna, men lyckades bara delvis varför Gotland aldrig hade någon Svensk kungsgård, och det bildades aldrig några byar på Gotland. Under 1300-talet utgör ön ett fäste för korsriddartågen österut och kan genom handel av hästar och vapen ha sin fortsatta starka ekonomi som därefter dock avstannar. Vid 1300-talets mitt kommer pesten som drabbar ön hårt.

Danske kungen Waldemar Atterdag intog ön 1361 som därefter låg under Danmark ända fram till 1645. Trots detta förblev ön ändå ett självständigt tributland ett par decennier till fram tills början på 1400-talet då den danska kontrollen förstärktes med byggande av Visborgs slott i Visby och ökar skattetrycket avsevärt i samband med detta. Detta efter att ön flertalet gånger erövrats av utländska riddare samt varit tillhåll för sjöröveri i slutet på 1300-talet (Andrén 2011: 11-17; Westholm 2008: 50ff, 76ff).

Det arkeologiska materialet

Det av mig undersökta materialet har tidigare förekommit i flera publikationer varpå jag här gjort ett urval med exempel på de mest relevanta platserna för studien (se *Figur 1*).

Fiskelägen

Kapellet

Fiskeläget Kapellet låg i Pilgårdsvikens södra del i När

socken. Hit ledde tre vägar ner till havet enligt skattläggningskartan från 1717. Längst i söder är ett fiskeläge utritat. Vi kan också utläsa att det stått både ett fyrbåk och en stång en bra bit upp på land nordost om fiskeläget. Här har funnits både system för signalering och navigation, vilket talar för platsens betydelse för kustaktiviteter. Noteras skall också att vägarna norrifrån sammanstrålar på en plats strax norr om fiskeläget och inte vid själva fiskeläget som är utmärkt på kartan.

Det mest intressanta med platsen är dock namnet som indikerar att det funnits ett kapell. På Gotland fanns flera fiskelägen/hamnar med kapell och/eller kyrkogårdar som kan ha sitt ursprung i medeltid. Namnet kan i äldre kartmaterial spåras till den åker som finns norr om fiskeläget, Capellsåker, just där de nämnda vägarna går samman (Engqvist 1974: 35–36; d’Agnan 2009: 22, 2010a). Åkern är idag registrerad fornlämning. Strax väster om denna finns en möjlig husgrund registrerad. Vid noggrannare fältinventering märker man dock att hela platån norr om dagens fiskeläge hyser lämningar av olika slag som gropar, sänkor, förhöjningar och stenar i markytan. Väster om platån, en bit från strandkanten finns flertal tydliga båtlämnningar. Kapellsåker avgränsas i väster av en stensträng. Med metallkartering kunde hela platån avgränsas med mycket metallutslag.

Provundersökningarna dokumenterade kulturlager med fynd som glaserat och oglaserat rödgods, yngre svartgods, dräktdetaljer i brons, spik och hästkosöm, järnföremål, flintavslag, lerklining, möjligt hantverksspill i form av ett bronsbleck, båtnit, en gote präglad i Visby ca 1360–80 samt brända och obrända djur- och fiskben. Vidare framkom en kallmurad mindre grund med brandlager i botten och skörbränd sten. Det påträffades också flera anläggningar: en härd, ett stenskott stolphål, en omrörd skelettgrav av järnålderskaraktär samt en stenpackning som möjligen indikerar ytterligare en grav. Graven gav en ¹⁴C-datering till den äldre vikingatiden (760–900 cal AD, 1193±32 BP, Ua-40153). Osteologisk analys visade på ben från flera individer inklusive fosterben vilket tyder på fler omrörda gravar (Norgren 2010). Brandlagret från grunden har ¹⁴C-dateras till början

av högmedeltiden (1270–1310 cal AD, 686±25 BP, Ua-52503).

Aktiviteten på platsen går tillbaka till vikingatid men domineras under medeltid av ett större fiskeläge med ett kapell. Möjligen kan det även ha funnits en medeltida kyrkogård i området med tanke på dräktdetaljerna och skelettdelarna från flera individer. Utifrån kartorna och stratigrafien kan vi också utläsa att fiskeläget troligen någon gång under tidigmodern tid flyttat söderut där det ännu finns kvar idag.

Kappelshamn

Kappelshamn i Hangvar socken har tidigare varit en markant utstickande udde på västra stranden av Kappelshamnsviken. Strax söder om udden har runnit en större å som mynnar ut i en skyddande ådal. Skattläggningskartan från 1696 visar här ett omfattande ängsområde. I de södra delarna mot havet finns en strandridargård utritad samt ett hack som möjligen kan tyda på plasten för en äldre bebyggelse. Längre söderut finns gården Snäckers som tyder på en äldre hamn (läs t.ex. Olsson 1972). Norr om strandridargården i utkanten av ängsområdet finns också en åker med ett till klart avvikande hack. Bland de östra ängsägorna återfinns här ett stycke kallat ”Cappelsänge” som hörde till Hågvards i Hall socken. I ängsområdets västra delar finns omfattande gravfält från yngre järnåldern som visar på en äldre kontinuitet.

Vid fosfatkartering har det gått att ringa in flera områden med höga fosfathalter, däribland ett stort område strax norr om strandridargården. Vid prospektering i området påträffades spår efter hamnaktivitet som med hjälp av fyndmaterial som porslin, mynt och rödgods kunde verksamheten dateras till tidig modern tid (ca 1550–1700).

Vid den skyddande åmynningen kunde också påvisas en äldre aktivitet med höga fosfathalter som närmast förde tankarna till fiskeverksamhet. Fynden som påträffades, däribland något som förefaller vara spetsen på en stylos, flintavsalg, spikar samt en skärva invändigt glaserat rödgods räckte inte till en artefaktdatering.

Figur 2. Flera av platserna inom projektet undersöktes även marinarkeologiskt för att komplettera undersökningarna på land. I Sandviken påträffades ett helt maritimt kulturlandskap som för arkeologin hittills varit okänt. Här finns många olika fornlämningar som inte varit registrerade i form av ballastplatser, vrakindikationer och troligen även stenkistor. Studiens marinarkeologiska del illustreras här av marinarkeologen Sila Sokulu som bärgat ett ekspant med dymlingar i Kappelshamnsviken. Samtliga marinarkeologiska fynd återdeponerades inom studien. Foto: Emmy Kauppinen.

Platsen stämmer väl in på hacket på kartan invid strandridargården. Uppe på en avgränsad platå på en höjd norröver ute på udden påträffades dock en liten husgrund. Platån har avgränsats av en stensträng mot norr. Grunden mätte ca fyra gånger fem meter och bestod av ett antal syllstenar och var fylld med en stenpackning. Byggnaden tolkades ha varit av konstruktionen skiftesverk, ett så kallat bulhus, placerat i öst-västlig riktning. Kalkstensflis kan ha markerat en dörröppning mot söder långsida. Kring grunden påträffades ett fragment till en hank av oglaserat rödgods, djurben som närmast påminner om slaktavfall, större spikar samt en sen Gote präglad ca 1420-1450. Även här stämmer kartans hack i åkern väl in

på vad som förefaller varit Kappelshamns medeltida kapell samt möjligen ett mindre fiskeläge (d'Agnan 2014). Kol påträffat i grunden har ^{14}C daterades till slutet av tidig medeltid (872 ± 25 BP, 1120-1230 cal AD, Ua-52504).

Lanthamnar

Närshamn

I När socken, kring Austervikens innersta och södra strand finns flera registrerade fornlämningar, däribland slipskårestenar, platsen efter en strandridaregård, samt ett gravfält med 20-talet stensättningar. Längst in i Austerviken finns rester efter åtminstone sju stenkistor.

Geografin och äldre kartor ger fler ledtrådar om landskapets tidigare utseende. Området består idag av åkermark. I söder finns en nordsydligt orienterad svag terrassering, vilken utgör kanten på en åker utritad på skatteläggningsskattan 1717. Områdets norra delar är idag mycket sank och hyser en äldre strandvall med en markant höjdskillnad. På skatteläggningsskattan finns strandridargården utritad med tillhörande ägor i form av äng och åker. Strax väster om gården möts flera vägar och bildar vägskäl. Carlsson (1990) har tidigare fosfatkarterat området som av mig utökades samt kompletterades med metallkartering. Flera ytor med högre fosfatvärden kunde iakttas.

Vid provgrävning i strandvallen norr om strandridargården påträffades tjocka kulturlager som kan motsvara ett område på upp till en hektar. Kulturlagren innehöll ett omfattande boplatsmaterial med kritpipsfragment, fönster- och kärlglas, porslin, lerklining, yngre och ornerat svartgods, olika typer av oglaserat, invändigt samt in- och utvändigt glaserat rödgods, glaserat och oglaserat stengods, porslin, handslaget tegel, lerklining, flintavslag, spik och hästkosöm, del av ett blyföremål, ett öre från 1637 och en blykula. Verksamheten kan också tydligt spåras på skatteläggningsskattan. Platsen sammanfaller med flera kantiga hack åt öster i åkern som indikerar gränsen mot äldre bebyggelse strax väster om strandridaregården. Vad gäller de nämnda stenkistorna kan deras funktion ha varit ankringsplatser.

Figur 3. En av de stora och imponerande okstockarna från stenkistorna i Austerviken vid Närshamn, här bärgad, liggandes på stranden. En stenkista är en timmerkonstruktion fylld med stenar som utgjord fundament till konstruktioner med olika syften som t. ex. ankringspunkter, bryggfundament, krängningsbroar, bro- och kajfundament, syftningsmärken mm. Förutom själva stocken påträffades även svärdet tillhörande denna kista. Svärdet var en stör som trädde genom okhålen i var ända av stocken för att stabilisera och låsa kistan. Svärdet hölls i sin tur på plats genom en kil som trädde genom svärdet i kistans topp. Flera olika försök gjordes för att datera stenkistorna i Austerviken genom dendrokronologi. Provet från just denna stock gav fullträff och en klar datering till högmedeltid. Analysen kunde också påvisa en intressant detalj, att trädet långt före fällningen hade barkats av med yxa. Detta gjordes för att virket skulle bli mer motståndskraftigt i och med utsöndring av kåda. Barkningen visar på att man hade planer att använda trädet långt före avverkningen. Foto: förf.

En stock från en av stenkistorna genomgick nyligen en dendrokronologisk analys. Trädet hade fällts vintern 1232/33 (Lunds Universitet prov nr.12749) vilket bekräftar teorin. Fyndmaterialet daterades från högmedeltid till tidig modern tid.

Sandviken

Sandviken ligger på östra Gotland i Östergarns socken som sticker ut som en stor udde i Östersjön. Här finns också en skyddande vik som omnämns i historiska källor och som dessutom avbildats på de äldsta kartorna över Gotland. Det äldsta arkivala materialet är ett köpmansbrev från 1488. Här nämns att ett skepp från staden Reval besökt hamnen varpå skeppets gods beslagtogs (Siltberg 2001:113).

På skattningskartan från år 1700 ses strandridaregården ligga längst in i den skyddade Sandviken. Strax bakom finns flera åkrar som separeras av en väg, vilken åt öster sammanstrålar i en vägkorsning längst inne i viken. Vad gäller namngivelser, benämns en av de ovan nämnda åkrarna under Skags gård, som kapellsåker. Noteras skall också gården Kaupungs strax norr om området, som enligt namnet antyder på äldre köpmansgård (Fritzell 1973; Andrén 2011:135).

Högt upp på en höjd strax nordväst om området i dagens kulturlandskap finns två gravar registrerade i fornminnesregistret i form av ett röse och enstensättning. Vad gäller fynd från Sandviken hittades i början av 60-talet ett hugget och ornerat kalkstensstycke, vilket tolkades som en del av ett medeltida kyrkfönster och återfinns idag i Östergarns kyrka. Fyndplatsen kan lokaliseras till samma åkerområde på skattningskartan där kappelsåkeren finns.

Ett område i dagens landskap kan avgränsas som högst intressant och ligger idag i åkermark, högt beläget överblickandes hela Sandviken. Här låg troligen det kapell som kan knytas till den medeltida lanthamnen Sandhamn (d'Agnan 2012).

Vid provgrävningarna påträffades ett utbrett kulturlager omfattande över ett hektar. Fynden bestod av ett stort boplatmaterial t.ex. en klackring i brons, mångfa-

Figur 4. Ett av de mer spektakulära föremålen bland fyndmaterielet från lanthamnen vid Sandviken var denna klackring i gjuten brons som troligen kan dateras till högmedeltid och som ursprungligen haft en sten i klacken. Mig veterligen finns inga paralleller till liknande fynd på Gotland vilket kan tyda på import, eller att ringen tappats av en person som kommit från kontinenten. Foto: förf.

cetterad radbandspärå, bronsbitar, blykulor, mynt från historisk tid, tuppformad ölhane i brons, stora mängder rödgods av olika typer, handslaget tegel flintavslag samt djurben. Något som utmärker sig bland keramiken är det stora antalet pipar från trefotsgrutor. Fyndmaterialet placerar hamnverksamheten i högmedeltid fram till tidig modern tid. Kulturlagrets utbredning stämmer in på hela det åkersystem som finns i skattningskartans centrala delar.

Det maritima kulturlandskapet i Sandviken okulärbesiktigades av marinarkeloger inom projektet. Även i Sandviken har tidigare funnits ”gamla stenkistor” likt Närshamns, och nämns faktiskt i gutalagens tillägg av kung Hans 1492 §30. Vid dykningarna påträffades flertal hittills oregistrerade fornlämningar som indikerade vrak- och eller ballastplatser samt möjligen stenkistor. Bland dem låg handslaget kabysstegel, kritpipor samt en medeltida takpanna av oglaserat tegel (Siltberg 2010: 316; d’Agnan 2017).

Figur 5. Inom studien företogs flertalet arkeologiska undersökningar på både lanthamnar och fiskelägen. Här ses sökschaktsgrävning efter det medeltida stenkäppl som funnits på lanthamnen i Sandviken. Tyvärr kunde grunderna efter käppliet inte lokaliseras trots omfattande arbete både fält- och arkivmässigt vilket visar hur svår denna studie varit att genomföra. Mot alla odds och ett otal antal höstackar genom åren påträffades faktiskt ändå flertalet nålar som allteftersom kunnat fästas på Gotlandskartan. Foto: förf.

Konklusioner

Studien har besvarat en rad kärnfrågor kring etablering, rumslig placering samt kontinuitet. Samtliga fiskelägen med medeltida datering inom pilotstudien hade samma slags placering – långt ut på uddar, direkt mot öppet hav. En annan gemensam nämnare är någon form av naturligt skydd, såsom vågbrytande sandrev, revfåror eller ett gynnsamt läge i inloppet mot en vik. En stor del av förklaringen ligger i fisket. Läget valdes inte enbart för att spara tid vid mödosam rodd och segling, utan också för att isen skulle ha omöjliggjort det viktiga vinterfisket om de legat i skyddade vikar. Nottfiske på isen förekom visserligen, men jag anser att fiskelägena i första hand

utgjorde baser för havsfiske med båt. En del fiskarter (t.ex. sillen som var en av de viktigaste fiskarterna under medeltiden) går dessutom inte in i grunda vikar. Här skall också vägas in att hög- och senmedeltiden hade ett kallare klimat än idag, där vikar kan ha varit igenfrusna under hela vinterhalvåret.

Högmedeltiden brukar ibland kallas just för ”den lilla istiden”. Betänkas skall också strandförskjutningen och vattennivån under perioden. Lågt vattenstånd i vikarna samt kallare klimat gjorde dem till dåliga eller omöjliga platser att etablera fiskelägen på. Fiskelägena verkar ha flyttat allt eftersom kusten ändrades och gynnsamma förhållanden upphörde. Vad gäller lanthamnar finns ett liknande samband mellan placering och funktion, med skillnaden att man ogärna flyttat verksamheten mer än absolut nödvändigt. Förklaringen kan vara att hamnarna hade en mer djuprotad tradition som viktiga punkter i landskapet. Det kan också vara knutet till handelns stora betydelse med rötter tillbaka till järnåldern.

Vid Närshamn finns ett gravfält från yngre järnåldern som skvallrar om platsens etableringsskede. Här kunde grundgående vikingatida båtar seglas ändra fram till stranden. Under loppet av medeltiden förflyttas strandlinjen flera hundra meter, vattnet blir grundare och handelsfartygen både större och mer djupgående. Trots dramatiska landskapsförändringar i samband med strandförskjutningen och utveckling av andra typer av handelsfartyg blev hamnen kvar på ungefär samma plats. I stället för att flytta hela hamnen ändrade man bara tilläggsättet där skeppen fick lägga till vid stenkistor. Här gjordes omlastning till mindre båtar som därefter kunde ta varorna till strand, som man alltid gjort.

En mycket viktig reflektion är Zerpes som nyligen visat att den tidigare romantiserade bilden av den medeltida hamnen i Almedalen i Visby inte kan ha varit möjlig då den helt enkelt varit för grund för att lägga till vid med större fartyg under 1200-talet. En större konklusion är att detta påvisar att angringen måste ha gått till på ett annat sätt. Högst troligt är att hamnen helt enkelt varit en plats med ankringskistor innanför ett par sandrevlar. Visby verkar av allt att döma aldrig ha varit

någon större hamn än vad till exempel Närshamn eller Sandviken varit. Som en paritet till detta kan nämnas att lanthamnarna på äldre kartor oftast inte benämns hamnar, utan just som vikar: Närvik (dagens Austerviken) och Sandvik (Zerpe 2015). Kapaciteten i Visby hamn har därmed inte varit större än lanthamnarnas. Med detta i åtanke och resultatet av gotlänningarnas handel under högmedeltid då den både frodats och omsatts till stenhusbebyggelse och ombyggnationer av nästan 100-tal landsbygdskyrkor kan det utan tvekan påstås att lanthamnarna haft en betydligt större roll än tidigare antagit. Så pass stor att den kan ha varit bidragande till inbördeskriget 1288.

Epilog

En rad företeelser har ännu inte grundligt utretts och bör diskuteras framöver. Tre skall här lyftas fram. En är kaupungsplatserna med följdfrågan om några av lanthamnarna eller fiskelägena varit kaupungsplatser? Sandviken är ett sådant exempel där gårdsnamnet kan kopplas samman med hamnen. Andrén slår fast att många hamnar skulle varit köpingar (kaupung), vilket jag dock av flera anledningar inte vill ställa mig bakom. En är att det vid flera lanthamnar faktiskt förekommer en kaupungsplats långt upp på land, helt avskild från själva hamnen (Andrén 2011: 135; Fritzell 1973).

En annan viktig fråga som bör diskuteras är det förhärskade antagandet att Gotland aldrig haft bebodda fiskelägen med yrkesfiskare. Detta har alltid antagits utan något arkeologiskt belägg. Boplatsmaterialet som varit omfattande på flera fiskelägen, vissa med kapell, kan peka på annat. Frågan om bofasthet och yrkesgruppen fiskare kanske därmed bör ifrågasättas framöver med hjälp av boplatsmaterialet? (jämför t.ex. Andrén 2011: 31; Lindqvist m.fl. 1987: 33).

En tredje rör kapellen som förtjänar en djuplodning. Den sakrala närvaron i form av strandkapell på flertalet hamnar och fiskelägen längs Gotlands kust visar på platsernas betydelse ur sociopolitisk aspekt. Dels kan de ha varit manifest av den kyrkliga makten som ville vara närvarande på platserna, dels utgjord ett viktigt element i

det kristna landskapet där olika gillen och religiösa ordnar både bedrev handel och höll kapell men även andra maritima kopplade element som till exempel fyrbåk. En möjlighet som här skall tas upp är att kapellen även kunde tjäna som begravningsplats för utifrån kommande folk. Med det menar jag folk som inte hörde hemma i sockenförsamlingen och därmed kyrkogården vid sockenkyrkan (Törnqvist 2013: 22).

Tack

Jag vill rikta ett varmt tack till praktikanter, medhjälpare, anställda, stipendiegivare, sponsorer och markägare samt Länsstyrelsen som givit mig möjligheten att bedriva projektet genom år av sjukdomar och bortgångar. Därför dedikeras också artikeln till min framlidne pappa som gav mig mod till handling samt min dotter som givit mig insikten att det mesta är möjligt om man ger sig till tåls.

Referenser

- Carlsson, D. 1987. Äldre hamnar – ett hotat kulturarv. *Fornvännen* 82, 1987. S 6-18. Stockholm.
- Carlsson, D. 1998. *Vikingahamnar ett hotat kulturarv*. Visby.
- Carlsson, D. 1999a. *Ridanäs. Vikingahamnen i Fröjel*. Visby.
- Carlsson, D. 1999b. *Gård, hamn och kyrka: En vikingatida kyrkogård i Fröjel. CCC Pappers 4*. Visby.
- Carlsson, D. 2005. *Särskild arkeologisk utredning rörande vikingatida hamn vid Färsviken, Östergarn socken, Gotland*. ArkeoDok rapport 2005:14. Visby.
- Carlsson, D. 2007. *Arkeologisk förundersökning. Rapport över arkeologisk förundersökning vid fiskeläget Herta, Kärne 1:50, Burs socken, Gotland*. ArkeoDok rapport 2008:21. Visby.
- Carlsson, D. 2008. *Särskild arkeologisk utredning. Hamn och fiskelägen i Sundre under vikingatid-medeltid*. ArkeoDok rapport 2008:9. Visby.
- Carlsson, D. 2011. *Vikingatidens Västergarn : en komplicerad historia*. Visby.
- d’Agnan, P. 2009. *Hamn- och fiskelägesprojektet. Arkeologisk förstudie*. C.H.A.B Rapport 2009:1. Visby.
- d’Agnan, P. 2010a. *Hamn- och fiskelägesprojektet. Arkeologisk pilotstudie*. C.H.A.B Rapport 2010:2. Visby.
- d’Agnan, P. 2010b. Gotlands medeltida fiskelägen – en arkeologisk förstudie. *Fornvännen* 2010 (105) :3, s. 236–239. Stockholm.
- d’Agnan, P. 2012a. Medeltida kustbruk på Gotland : en pilotstudie. *Fornvännen* 2012(107):4, s. [266]-276. Stockholm.
- d’Agnan, P. 2012b. Outforskade medeltida lanthamnar på Gotland. *Marinarkeologisk tidskrift* 2012(35):2, s. 4-8. Stockholm.
- d’Agnan, P. 2012c. Hamn- och fiskelägesprojektet : ett arkeologiskt forskningsprojekt om Gotlands medeltida hamn- och fiskelägen. *Från Gutabygd* 2012, s. 27-50. Visby.
- d’Agnan, P. 2014. *Bortglömt hamnkapell påträffat på Gotland*. *Marinarkeologisk tidskrift*. 2014(36):4, s. 15-16.
- d’Agnan, P. 2015. *Dokumentation och provtagning av okstock samt svärd från Austerviken*. *Gotland, När, Austerviken*, S:65, RAÄ 219. Arkeologisk undersökning. C.H.A.B rapport 2015:1. Visby.
- Edle A. 1935. S. Åula körka i Färö socken. *Sveriges kyrkor* 42.
- Floderus, E. 1934. Västergarn. *Fornvännen* 1934, s. 65–83. Stockholm.
- Engquist, S. 1974. Kapell på Gotland. *Gotländska studier* 3: 1974, s. 17–37. Visby.
- Fritzell, G. 1973. Kaupung-gårdarna på Gotland. *Gotländska studier* 2:1973, s. 14–28. Visby.
- Hansson, H., 1967. Gotländska tingshamnar. *Gotländskt arkiv* 1967. Visby.
- Hyenstrand, Å., 1989. Socknar och stenstugor. Om det tidiga Gotland. *Stockholm Archaeological Reports* 22. Stockholms universitet.
- Jönsson, S. & Löthman, L., 1978. Gotländska fornlämningar, gotländska kulturminnen. Inventering 40 år efteråt. *Fornvännen* 73.
- Kyhlberg, O., 1991. Gotland mellan arkeologi och historia. *Theses and Papers in Archaeology* 4. Stockholm.
- Lindqvist, S-O, Jonsson, M. 1987. *Vägen till kulturen på Gotland*. Gotländskt Arkiv 1987. Visby.

- Lundström, P. 1981. *De kommo vida. Vikingars hamn vid Paviken på Gotland*. Stockholm.
- Munthe, H. 1942. Om Gamlehamn på Fårö. *Gotländskt Arkiv* 1942. Visby.
- Munthe, H., 1947. Om gamla tilläggsplatser för farkoster på Gotland. *Gotländskt arkiv* 1947. Visby.
- Norgren, S. 2010. *Osteologisk analys tillhörande Hamn- & fiskelägesprojektets pilotstudie*. CHAB rapport 2010:3. Visby
- Olsson, I. 1972. Snäck-namn på Gotland. *Fornvännen* 1972(67), s. 180–208. Stockholm.
- Olsson, I. 1985. SOS för äldre hamnar. *Fornvännen* 80. Stockholm.
- Siltberg, T. 2001. Country Harbours on Gotland and Harbour Statues (hamnordningar) in Sweden, Denmark and on Gotland. *Muntis, A. (red.) Lübeck style? - Novgorod style? Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*, s. 109–152. Riga.
- Siltberg, T. 2010. Lanthamnar på Gotland och hamnanordningar i Sverige, Danmark och Gotland. *Kust och kyrka på Gotland : historiska uppsatser*. 2010: 299-364.
- Steffen, R. 1932. Handlingar rörande fiskeriet på Gotland. *Gotländskt arkiv* 1932. Visby.
- Swahnström G. 1984. Visby under tusen år.
- Säve, P.A., 1880. *Havets och fiskarens sagor samt spridda drag ur Gotlands odlingssaga och strandallmogens liv*. Visby.
- Törnqvist, O. 2013. Vem var Gunnar som gick på vattnet?: Del 1: Heliga män och en okänd katolsk kulturgeografi. *Marinarkeologisk tidskrift*, (2): 16-23. Stockholm.
- Westholm, G. 2007. *Visby 1361 invasionen*. Stockholm.
- Westholm, G. 1989. Visby -bönders hamn och handelsplats. *Medeltidsstaden* 72.
- Yrwing, H. 1986. *Visby -Hansestad på Gotland*.
- Yrwing, H. 1978. *Gotlands medeltid*. Visby.
- Zerpe L. 2015. En hamn i Almedalen på medeltiden? Visby världsarvsstad. *Gotländskt arkiv* 2015: 151-159. Visby

Opublicerat

d’Agnan, P. 2017. Manus till arkeologisk rapport, tre hamnar. Forskningsundersökningar inom Hamn- och fiskelägesprojektet. CHABs rapport 2017:x. Visby.

